

Pártállam és nemzetiségek (1950-1973)

Valamennyi közép-európai országban, így Magyarországon is, a második világháborút követően – tekintve, hogy ekkor már évtizedek óta nyilvánvaló volt a Trianont követően kidolgozott kisebbségvédelmi rendszer kudarca – feladatként jelentkezett a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezése, elvi alapokon való újragondolása. Magyarországnak e probléma hosszú távú megoldásához – a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek és a területén élő nemzeti kisebbségek¹ miatt is – elemi érdeke fűződött (volna).

A Magyarországon élő nemzeti kisebbségek jogainak törvényi szabályozására azonban egészen az 1993. évi LXXVII. számú törvény megalkotásáig nem került sor. A háborút követő évtizedekben megfogalmazott politikai programokról, párthatározatokról és állásfoglalásokról, az anyanyelvhasználatot, a nemzetiségi oktatást szabályozó rendelkezésekről elmondható, hogy azok nem a súlyuknak megfelelően kezelték e problémát, sokszor az általános megállapítások szintjén mozogtak, nem vették figyelembe az érintettek tényleges kéréseit, követeléseit, érdekeit. Az egységes jogi szabályozás pedig a gyakorlatban kis hatékonysággal, és diszkriminatív módon valósult meg.

Az egyes hazai nemzeti kisebbségek érdekérvényesítő képességét egy-egy időszakban nagyban befolyásolta, hogy az ország kül- és belpolitikájában éppen milyen súlyt mondhattak magukénak. Míg például a második világháborút követő fél évtizedben a hazai délszlávok erőteljes politikai szerepvállalását, konkrét hatalmi törekvéseit, gazdasági, kulturális követeléseit – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomásának is engedve – a magyar kormányzat kénytelen-kelletlen akceptálta, a németiséget kollektíve bűnösnek bélyegezve, jogi, és gazdasági szankciókkal sújtották.² A hazai szlovákok felé tett gesztusok pedig inkább a Szlovákiában folyamatos jogsérelmet elszenvedő, és sok helyütt fizikai létükben is veszélyeztetett kisebbségi magyarság helyzetének javítását célozták, semmint az itt élők igényeinek figyelembevételét jelezték.

Az 1946-1948 között a nemzetiségi problémák radikális megoldásaként deklarált, és a nagyhatalmak aktív közreműködésével végrehajtott telepítési akciók természetesen nem rendezhették a felgyülemlett feszültségeket, sőt antihumánus, antidemokratikus voltak, büntetőakcióként való végrehajtásuk miatt, továbbiakat indukáltak.

A közép-európai országokban a nemzeti kisebbségek helyzetének elvi alapokon való rendezését tovább

nehezítette, hogy a második világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések kisebbségi klauzulák nélkül kötötték meg, amivel jogalapot teremtettek a nemzetiségi kérdésnek az egyes országok belügyeként történő megjelenítésére. A régió országainak – ugyan eltérő mértékű, időbeli fáziseltolódásokat és nemzeti sajátosságokat is tükröző – szovjetizálása, az érintett országok egymáshoz való viszonyát is meghatározva, alapvetően kijelölte azt a politikai mozgásteret és eszközrendszert, amivel e kérdést „kezelték.”

Magyarországon 1949-re befejeződött az államszervezet, a gazdaság és a társadalom szovjetizálása, kiépült az egypártrendszer, a hierarchikusan felépített tömegpártnak alárendelt államélet dominált, az emberi élet minden szféráját szabályozni kívánó hivatalos ideológia uralkodott, és aktívan működött a társadalmat permanensen ellenőrző és megfélemlítő belügyi hivatali struktúra is. Nem csoda hát, hogy ebben az általános politikai légkörben évtizedekkel a második világháború befejezése után sem formálódott ki átfogó koncepció a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésére.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a politikai hatalom egyáltalán nem foglalkozott a nemzetiségek problémájával. Az 1950-es években, ha nem is a nemzetiségek igényeinek figyelembevételével, és ha nem is kellő számban, de kezdett kiépülni a szerb, horvát, román, szlovén iskolai és közművelődési hálózat. S bár nem önálló civil szervezetként, és korlátozott jogokkal, de megkezdhették munkájukat a nemzetiségi szövetségek is, amelyek erős állami ellenőrzéssel, de némiképp mégiscsak terepet biztosítottak a nemzetiségi önszerveződésnek.³ Természetesen a nemzetiségi intézményhálózatnak – mint a társadalom egyéb struktúráinak, intézményeinek is – folyamatosan követnie kellett a változó ideológiai elgondolásokat, hatalmi törekvéseket.

Magyarországon a politikai hatalom az 1940-es évek végétől az 1970-es évek elejéig az ún. *automatizmusban* látta a nemzetiségi kérdés megoldását. E szerint: *nincsen külön nemzetiségi kérdés, pontosabban az az osztályellentétek megszűntével, az egyes nemzetiségeknek a többségi nemzet tagjaival azonos jogok biztosítása révén automatikusan megszűnik.* Ez az ideológia nemcsak azért volt káros, mert a rá való hivatkozással az egyes nemzetiségek részéről megnyilvánuló, az anyanyelvi oktatáshoz, a kulturális jogok biztosításához kapcsolódó igényt el lehetett háritani, de azért is, mert a kisebbségek gyors, és minél teljesebb asszimilációjával számolt. Az automatizmus, lényegéből következően, az *identitás-vesztés folyamatát nem lassítani, de gyorsítani igyekezett,*

Dr. Tóth Ágnes az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézetének igazgató-helyettese, történész.

hívei 10-15 évben jelölték meg a nemzetiségek teljes asszimilációját, ráadásul mindezt a nemzetiségek érdekeire való hivatkozással.

A téma vizsgálatának időhatárát – talán kissé szokatlan módon – 1950 és 1973 között húztuk meg. Egyrészt azért, mert e korszak kezdetére, mint ahogyan utaltunk is rá, kiépült és megszilárdult Magyarországon az egypártrendszer, annak minden intézményes hátterével, nemzetiségi szempontból pedig lezárultak a második világháborút követő telepítési akciók és migrációs folyamatok, s ekkorra nagyrészt megvalósult a hazai nemzeti kisebbségek jogegyenlősége is.⁴ Másrészt a '70-es évek első fele a tekintetben jelentett cezurát, hogy az addig hangoztatott automatizmus elvét – elsősorban a szomszédos országokban élő magyarság helyzetének romlása miatt kibontakozó társadalmi nyomás hatására – fölvaltotta a *nemzetiségek híd szerepének hangoztatása*, és egy erre épülő stratégia kialakítása. De ez az év – megítélésünk szerint – határt jelentett azért is, mert ekkor már látható volt az 1968-as párthatározat gyakorlati eredménytelensége is.

Bár ez a több mint két évtized a hazai nemzetiségpolitika ideológiai indoklása – az automatizmus elvének hangoztatása és alkalmazása – szempontjából tekinthető egy korszaknak, természetesen ezen belül a folyamat – ahogyan azt a dokumentumok is jól tükrözik – nem egységes. Mint ahogyan a korszakon belül is számos stratégiai és taktikai változtatásra került sor, s ahogyan a '60-as évek második felétől a társadalmi, politikai élet más területein is érezte hatását az általános ideológiai enyhülés, úgy e kérdés kapcsán is tapasztalhatók az engedékenység jelei.⁵

Jogi szabályozás

A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének második világháborút követő jogi szabályozása több síkon mozgott. A nemzetközi jogi szabályozás – így az Egyesült Nemzetek Szervezete 1945. június 26-án elfogadott alapokmánya –, a kisebbségekhez tartozók jogait egyéni, állampolgári jogokként deklarálta, és magát a problémát marginálisan kezelte.⁶ Az egyes országokkal kötött békeszerződések pedig – az első világháborút követő békeszerződésekkel ellentétben – a nemzetiségi kérdést azon országok belügyének tekintették, amelyben az adott kisebbség élt.⁷

„A békeszerződések életbe lépése után a szövetséges nagyhatalmak koalíciója felbomlott; Európa politikai, gazdasági, katonai értelemben kettészakadt. Ezután a regionális kisebbségi szerződések létrejötteinek lehetőségei de facto tovább szűkültek; eleve csak a nyugati, illetve keleti térfélen belül volt esély a regionális kisebbségvédelemre. Míg azonban a nyugati és keleti térfélen „szimmetrikus” politikai, gazdasági, katonai szerződések jöttek létre, a nemzeti kisebbségi kérdés tekintetében teljessé vált az aszinkronitás.

Európa keleti felén nem született regionális kisebbségvédelmi szabályozás. A hiány ideológiai igazolásául az automatizmus elmélete szolgált, miszerint a

nemzetiségi kérdés a szocialista társadalomban mintegy magától megoldódik.”⁸

A békeszerződések hatálybalépése után a közép-európai államok kétoldalú – a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményekhez kapcsolódóan – kulturális egyezményeket kötöttek egymással. Kulturális egyezmény született Magyarországgal és a magyarországi nemzeti kisebbségek „anyországi” között, így Jugoszláviával (1947. október 15.), Romániával (1947. november 25.), a Német Demokratikus Köztársasággal (1950. június 24.), és Csehszlovákiával (1951. november 13.).

A hazai belső szabályozás is az általánosságok szintjén mozgott, és mindig nagy különbség volt a rendeletek által szabályozott és biztosított lehetőségek – anyanyelvi oktatás, közművelődés, önszerveződés – és a gyakorlati végrehajtás, a valóság között.

„Az 1949:XX. törvény, vagyis az alkotmánytörvény volt az a jogszabály, amely a jogalkotás legmagasabb szintjén szabályozta a hazai nemzetiségek helyzetét. Deklarálta, hogy a magyar állampolgárok a törvény előtt egyenlő jogokat élveznek, s bármilyen hátrányos megkülönböztetésüket „nemek, felekezetek, vagy nemzetiségek szerint” a törvény szigorúan bünteti. Az alkotmány ezen kívül azt is kimondta, hogy „a Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”⁹

Ezen kívül 1950 és 1973 között számos államigazgatási, közigazgatási, eljárási, munkajogi, oktatási, közművelődési jogszabály, utasítás keletkezett, amelyek a magyarországi nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogait közvetlenül és pozitívan érintették, de gyakorlati megvalósításukra sok esetben nem került sor.¹⁰

A Büntető Törvénykönyv – az 1961. évi V. törvény – tartalmazta a nemzetiségi egyenjogúság büntetőjogi és polgári jogi védelmét, hiszen kimondta, hogy aki „valamely nép, nemzetiség, felekezet vagy faj, továbbá – szocialista meggyőződésük miatt – egyes csoportok vagy személyek ellen gyűlölet keltésére alkalmas cselekményt követ el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”¹¹

Az '50-es évek végétől, a '60-as évek elejétől a személyi kultusz felszámolása, valamint az ideológiai nyitás következtében több politikai deklaráció is született a nemzetiségi kérdés kapcsán (az MDP Központi Vezetősége 1956. május 21-i állásfoglalása, az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. október 7-én, valamint 1968. szeptember 17-én hozott határozata). Bár ezek a szó szoros értelmében nem tekinthetők jogi értelemben szabályozásnak, az állampárt működési mechanizmusa miatt mégis meghatározó jelentőséggel bírtak.¹²

Ezek egyrészt elutasították a nemzetiségi kérdéssel szemben korábban megnyilvánuló közömbösséget, másrészt azt hangsúlyozták, hogy az nem tartozik a legfontosabb problémák közé. A társadalmi és politikai érdeklődés homlokterébe került a kisebbségi kérdés a szomszédos országokban élő magyarság helyzete miatt is, mert azt a diszkriminatív, aktív, és direkt

asszimilációs nemzetiségpolitika következtében élet-körülményeinek jelentős romlása, az identitásvesztés fenyegette. A magyar kormány, nem utolsósorban a hazai társadalom elégedetlenségének hatására, kénytelen volt ezekre a politikai törekvésekre reagálni. Mindenekelőtt az aktívabb hazai nemzetiségpolitikával, amelynek középpontjába a nemzetiségi oktatás mennyiségi és minőségi mutatóinak megváltoztatását állították.

Nemzetiségi oktatás

Az anyanyelvi oktatás terén felmerült hiányosságok rendezése, a jogos nemzetiségi igények mielőbbi kielégítése érdekében a magyar kormány a második világháborút követően gyorsan és határozottan reagált. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. október 24-i rendelete¹³ lehetővé tette, hogy ott, ahol legalább tíz tanuló szülei kérték, szavazással dönthettek arról, hogy a gyermekeiket az általános iskolában anyanyelvükön akarják-e taníttatni, természetesen a magyar nyelvről, mint tantárgynak a meghagyásával. A nemzetiségi tanítási nyelvű iskola megnyitását engedélyezni kellett, ha a szavazás megtartása után oda legalább húsz, valamely nemzeti kisebbséghez tartozó tanuló jelentkezett.¹⁴

A szlovák-magyar lakosságcsere és a hazai németek kitelepítését követően nagymértékben megváltozott a vegyes lakosságú falvak etnikai összetétele. Sok esetben az adott településen korábban többséggel, vagy legalábbis meghatározó létszámmal bíró nemzetiségi lakosság számaránya oly drámaian csökkent, hogy a korábbi oktatási rendelkezések szerinti tanulólétszám nem állt rendelkezésre. Ezért 1948 elején a Vallás- és Közoktatási Minisztérium a korábbi rendelkezéseket úgy módosította, hogy a nemzetiségi oktatást azokon a településeken is be kell vezetni, ahol nincs 15 tanköteles.¹⁵

A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya az 1950. márciusában a nemzetiségi oktatás eredményeiről és a további feladatokról készített összefoglalójában önkritikusan szögezi le, hogy a „nemzetiségi oktatás joga a felszabadulást követő esztendőkből formális volt.” A pozitív jogi szabályozás ellenére, azok gyakorlati végrehajtására szinte semmi nem történt. A nemzetiségi lakosság fél – részben a Horthy-korszakbeli tapasztalatai, részben a háború utáni telepítések miatt – megvallani hovatartozását. Az a körülmény pedig, hogy településhálózat szétzórta, már a korábbi évtizedekben kialakította körükben a kétnyelvűséget. Ehhez járult a korábbi évtizedek gyakran változó nemzetiségi iskolapolitikája, amely hatásaként az anyanyelv nem fejlődött, így kis szókinccsel rendelkeznek. Ugyancsak súlyosan befolyásolja a nemzetiségi oktatás minőségét a megfelelő képzettségű tanárok hiánya.

„A nemzetiségek körében alig van pedagógus. Azok a magyar pedagógusok pedig, akik nemzetiségi iskolában tanítanak, nyelvi nehézségekkel küzdenek és van közöttük szép számban magyar nacionalista. A délszláv iskolákban működő délszláv kiegészítő tanítók között pedig sok a délszláv nacionalista. (...)

Szakmailag gyengék, tanítói oklevelük nincs, nyári tanfolyamokon vesznek részt és évközben vizsgáznak a tanítóképző megfelelő osztályaiából.”¹⁶

A nevelő-oktató munkának nemcsak a személyi, de a tárgyi feltételei sem voltak adottak. A nemzetiségi iskolák 15%-a rossz épületekben volt elhelyezve, hiányos bútorzattal rendelkeztek, s megfelelő tankönyvek és szemléltető eszközök nélkül dolgoztak a pedagógusok.¹⁷

A fentiekből egyértelműen következett, hogy a nemzetiségi iskolák a magyar iskoláknál lényegesen alacsonyabb színvonalúak voltak. Ez már önmagában is visszatartó tényezőként hatott, hiszen egy alsó fokú iskola elégtelen volta hosszú távon is befolyásolhatja egy ember életét.

Az 1950-ben tett megállapítások – motiváció hiánya a nemzetiségi lakosság körében, nem megfelelő létszámú és képzettségű pedagógus, jó tankönyvek hiánya, az iskolák rossz állapota – az egyes nemzetiségeknél és az egyes időszakokban változó hangsúllyal ugyan, de mindvégig tartalmi elemei maradtak a beszámolóknak, jelentéseknek. A direkt, ugyanakkor látszólagos cselekvésekben, beíratási akciókban kimerülő tevékenység pedig nem hozhatott eredményeket.

A minisztérium a pedagógus-képzés számbeli és minőségi javítása révén akart eredményeket elérni. *Nagy jelentőségű volt a nemzetiségi pedagógusképzés szempontjából a pécsi és a budapesti pedagógiai főiskolák ekkor megnyitott nemzetiségi tanszékeinek.* Rendkívül meglehetősen azonban a képzést, hogy például a román és szlovák tanszék többségükben szegényparaszt származású hallgatóinak, még népiszkolai végzettségük sem volt.¹⁸

Mindhárom – ekkor még a német nemzetiséget meg sem említik a dokumentumok – nemzetiség oktatásának felügyeletét egy-egy központi iskola felügyelő látta el. Az ő feladatuk volt a szövetségek és a minisztérium közötti koordináció is.

Kovács Péter, a Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának osztályvezetője 1952. november 5-én megfogalmazott jelentésében a nemzetiségi oktatás szakszerű megszervezésének, valamint a korrekt nemzetiségpolitikai döntések alapjainak nevezte a megbízható nemzetiségstatisztikai adatok meglétét. Ez azonban nem állt rendelkezésre, hiszen óriási volt az eltérés a Központi Statisztikai Hivatal, a Belügyminisztérium és a nemzetiségi szövetségek számadatai között.¹⁹ Semmiképp nem volt realitásnak tekinthető az 1949-es népszámlálás nemzetiségstatisztikai adataira, hiszen az 1941-es népszámlálás nemzetiségi bevallásának a ki- és áttelepítésekénél történt felhasználása, valamint a délszláv lakossággal szemben megindult diszkriminatív intézkedések következtében minimálisra csökkent a nemzeti hovatartozás megvallása. Így a tényleges igényeknek megfelelő nemzetiségi iskolahálózat kialakításához legelőbb a jobbára csak *becsült nemzetiségi létszámadatok* ellenőrzésére lett volna szükség. E nélkül továbbra is csak ötletszerűség, kapkodás jellemezhetette a nemzetiségi oktatást, ami jogosan váltotta ki az érintettek elégedetlenségét, és idő-

ről-időre vitát váltott ki az asszimiláció mértékéről és folyamatáról a különböző szervezetek – kultúr-szövetségek, megyei és helyi tanácsok – között is.

Az ötletszerűséget, az intézményszervezésnél követett ad hoc jelleget támasztják alá a számadatok is. A nemzetiségi óvodai hálózat kialakításánál nem vették figyelembe a már működő nemzetiségi iskolák számát. Azaz a 65 *délszláv általános iskola mellett* gyakorlatilag ugyanannyi óvoda (20: *délszláv, 23:szlovák*) működött, mint a 121 *szlovák iskola* mellett. A 66 *német iskola* mellé pedig *egyetlen egy óvodát sem* szerveztek. Ezek az aránytalanságok bizonyos szakmai vitákat is tükröztek. Egyes vélemények szerint a nyelvoktató általános iskolák mellé nem szükséges nemzetiségi óvodát szervezni, míg más vélemények szerint ez ott is elengedhetetlen. Nézetkülönbség alakult ki azzal kapcsolatban is, hogy ezekben az óvodákban egy vagy két nyelvűek (anyanyelvű és magyar nyelvű) legyenek-e a foglalkozások.

Sokkal súlyosabb következményekkel járt azonban az a tény, hogy 1952 végén Magyarországon *nem folyt nemzetiségi óvónőképzés. Az ezekben az intézetekben dolgozókat nyári tanfolyamokon készítették föl.*

Nagy bizonytalanság figyelhető meg a nemzetiségi nyelvoktató és a tanítási nyelvű általános iskolák szervezése terén is. Természetesen a nemzetiségi tanítási nyelvű általános iskolák szolgálták, szolgálhatták volna jobban az anyanyelvőrzés igényét. A nyelvoktató általános iskolákban csak heti néhány órában tanulhatták anyanyelvüket a gyerekek. *Ugyanakkor a nemzetiségi iskolák túlnyomó része (236) nyelvoktató, és csupán 40 intézményben volt a tanítás nyelve az adott nemzetiség anyanyelve. Ez a nagyfokú aránytalanság az egyes nemzetiségek között is megfigyelhető. A németek csak nyelvoktató (66) általános iskolával rendelkeztek, s a 121 szlovák nyelvoktató iskolából is csak 5 volt nemzetiségi tanítási nyelvű, míg a románok esetében 14:10 (nyelvoktató:tanítási nyelvű) volt az arány. A „délsláv” címen szereplő 25 tanítási nyelvű iskolából pedig 6 szerb és 19 horvát iskola volt, holott a lakosság megoszlása 1:12-höz (szerb:horvát).²⁰*

A nemzetiségi középiskolai hálózat átgondolt, tervszerű fejlesztésében azonban mindaddig, amíg az általános iskolákkal kapcsolatban ez a bizonytalanság, szakmai tanácstalanság megnyilvánult, nem lehetett eredményt elérni. Az a tény pedig, hogy a nemzetiségi középiskolát végzők többsége gyakorlatilag csak magyar egyetemen, főiskolán folytathatta tanulmányait, többszörösen meggondolásra készítette az ide jelentkezőket. A szomszédos országok, és a Német Demokratikus Köztársaság felsőoktatási intézményeiben csak csekély létszámú magyarországi nemzetiségi tanuló juthatott el. Ezért maguknak ezeknek a középiskoláknak is úgy alakították ki a tantervét, hogy az ott tanulók minden nehézség nélkül magyar felsőoktatási intézményben is folytathassák pályájukat.

S bár 1954-ben és 1956 elején a minisztérium nemzetiségi osztálya további előterjesztéseket készített, alapjaiban ehhez a dokumentumhoz nyúlt vissza. Tehették ezt annál is könnyebben, mert a Kovács Péter által jelzett problémákkal való szembenézés nem tör-

tént meg, ezért a nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése továbbra is ad hoc jellegű, kapkodó, éppen csak a helyi anomáliákat orvosló maradt.

Az 1968. évi PB határozat előkészítése során ugyan csak több szervezet, szerv készítette el a maga összegző, értékelő jelentését. A művelődési minisztérium által írott anyag a nemzetiségi oktatás fő problémájaként említi továbbra is azt a tényt, hogy a nemzetiségek számáról nincs egy elfogadott statisztikai felmérés, amely hűen tükrözné azok számát. A dokumentum maga is leszögezi, hogy az oktatás helyzetének megítélésében eltérések vannak a minisztérium és a nemzetiségi szövetségek között. A tárgyilagos megítélést az is nehezítette, hogy ekkor már 7-8 éve nem készült egyetlen felmérés, elemzés sem a nemzetiségi oktatás helyzetéről. Ezért joggal állapítja meg a jelentés írója, hogy „e kérdésben számos probléma jelentkezik, melyeknek csak kisebb része tartalmi jellegű, többsége szervezési, illetve a munkaerő gazdálkodással függ össze.”²¹

Gyakorlatilag megismétlődnek az egy, másfél évtizeddel korábban tett megállapítások. Azaz: a nemzetiségi óvodák elégtelen száma, a két nyelvű foglalkoztatás hiánya, a nemzetiségi nyelvet értő és beszélő óvónők hiánya.

„E helyzet tovább nehezíti, hogy a helyi szervek a megoldást épp abban látják, hogy a nemzetiségi nyelv teljes kiiktatásával csak magyar nyelven tanítsák a gyerekeket.”²²

Nem hozott eredményt a nemzetiségi iskolákban 1960. szeptemberében bevezetett kétnyelvű oktatás, és a szakmai irányításukban ezzel párhuzamosan kialakított decentralizmus sem. Az oktatási intézmények, illetve a pedagógusok az új helyzetben nem kapták meg a szükséges módszertani segítséget, így 1958 és 1968 között jelentősen csökkent a nemzetiségi nyelvoktatásban részesülő tanulók száma. „Legszembetűnőbb a visszaesés a szlovák nyelvoktatásban, ahol az iskolák száma 102-ről 65-re, a tanulók száma pedig 10 467-ről 4990-re csökkent. A nemzetiségi iskolák zöme nyelvoktató. (...) A nyelv oktatása nincs órarendbe építve, s ezért az órák nem teljes értékűek.”²³

Mint látható, a tárgyalt korszakban alapvetően ugyanazok a problémák akadályozták, hogy a nemzetiségi oktatás a nemzetiségek igényei szerint, nemzeti önazonosságuk megtartását szolgálja.

Nemzetiségi szövetségek

Egy másik síkját – és lehetőségét – jelentette a nemzetiségi önazonosság megőrzésének a nemzetiségi szervezetek, egyesületek létrehozása. A két világháború közötti időszakban kialakult, és meglehetősen élénk nemzetiségi egyesületi életet – olvasó-, és önképző körök – párhuzamosan a totalitarizmus kiépítésével elsorvasztották. Az egyes nemzetiségek országos szervezeteinek kiépítése pedig több esetben összefüggött országos és helyi vezetőknek a hazai politikai életbe való intenzív bekapcsolódásával. A nemzetiségek országos szervezeteinek létrehozása időbeli eltolódásokkal, és más-más céllal történt meg. Az 1945-

1950 közötti időszakban saját, alulról építkező törekvéseik még befolyásolták szervezeteik felépítését, munkájuk tartalmát, majd államosításuk révén mindinkább a „párt szavát” kellett közvetíteniük. Az önszerveződés rövid és viszonylag szabad időszakában sem következett be azonban egységes fellépésük, kooperatív együttműködésük. Sokkal inkább a kínálkozó hatalmi lehetőségeket próbálták a maguk javára fordítani, ha a helyzetük ezt lehetővé tette. Meggyőző példa erre a hazai délszlávok 1945-1950 közötti viselkedése:

Az általuk lakott déli határ menti területeken már 1944-45 fordulóján igyekeztek kihasználni a szovjet-orosz hadsereg jelenlétét, a pánszláv tudat megerősödését, valamint azt a kedvező körülményt, hogy Jugoszlávia a győztesek oldalán fejezte be a háborút, s így a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban is képviselthette magát. A helyi politikai életben, a közigazgatásban meghatározó szerepre törekedtek, és támogatták a bajai háromszög Jugoszláviához csatolását is.²⁴ Az ún. nemzeti felszabadító bizottságok az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintették magukat, s ugyancsak a szerb partizánok segítségével saját karhatalmat is szerveztek.

A hazai szláv kisebbségnek a helyi közigazgatásban, politikai életbe való aktív bekapcsolódásával párhuzamosan, igen korán, 1945 február 18-án megteremtette népmozgalmának szervezeti kereteit is. Ezen a napon alakult meg Battonyán a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja.²⁵ A tavasz folyamán mind a Marosmenti megyékben, mind a bajai járás, valamint a dunántúli megyék horvátok, szerbek, bunyevácok lakta községeiben megalakultak a Front helyi szervezetei.²⁶ Ezek kiépülésével immár érdekképviseleti szervezetként formáltak jogot a helyi közigazgatásban való részvételre, és a kulturális jogok terén is konkrét követelésekkel léptek föl.²⁷

A látszólagos egység ellenére a szervezeten belül elkezdődött az egyes nemzetiségek eltérő követeléseinek érvényre juttatása. A hazai szlovákok képviselői az áttelepülés lehetőségei felé tájékozódtak, és némileg más utat választottak érdekvégyesítésüknek. Így került sor 1945. december 3-án Mohácson a Front délszláv szekciójának megalakulására, illetve I. Országos Konferenciájára. Itt megerősítették, hogy a szekció *kulturális szervezetként* kíván működni, igaz ezzel együtt a helyi közigazgatásban való erőteljesebb részvételt, a politikai életbe való aktív bekapcsolódást is hangsúlyozták.

A délszláv szekció II. kongresszusának megtartására 1947. október 5-én, Bácsalmáson került sor, ahol önálló délszláv szövetséget hoztak létre *Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége* néven.

A magyarországi szlovákok 1948. december 19-én tartották első küldöttgyűlésüket, ahol megalakították a *Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetségét*.

A magyarországi románok, a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának döntése alapján, 1948. március 21-én alakították meg Gyulán a *Magyarországi Románok Kultúrszövetségét*. Az elnevezés is tükrözi, hogy a szervezet megalapítói eleve az oktatás és kultúra területére kívántak koncentrálni. A szervezet 1949. január 15-én vette fel a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége nevet.

A magyarországi németek csak 1955. október 1-jén hozhatták létre szövetségüket *Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége* néven.²⁸

A szövetségek irányítását, felügyeletét egyrészt a művelődési minisztérium, másrészt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége párt- és tömegszervezetek osztálya látta el. A nemzetiségi szövetségek *intézményrendszerével párhuzamosan kiépült a nemzetiségi lapok hálózata is.*²⁹

A központi irányítás jegyében 1950-1951-ben megszüntették a nemzetiségi szövetségek helyi szervezeteit. Ezt követően semmiféle autonómia, önrendelkezés nem érvényesült e civilszerveződések tekintetében. A nemzetiségi szövetségek az '50-es években – nevük és bizonyos tekintetben tevékenységük alapján is – egyszerre voltak tömegszervezetek, ugyanakkor a népművelési minisztériumhoz tartozó állami, kulturális hivatalok is. „Ez a kettősség lényegében az egyik oka annak, hogy a szövetségeknek nincs kielégítő kapcsolatuk a nemzetiségi dolgozó tömegekkel, tevékenységük majdnem kizárólag csak kulturális munkára korlátozódik és nem foglalkoznak a nemzetiségi dolgozók politikai nevelésével.”³⁰

A szövetségek tevékenysége kulturális területre, azon belül is a hagyományőrző csoportok szervezésére, a nemzeti kisebbségek műkedvelő tevékenységének – kórusok, táncscsoportok, zenekarok – koordinálására, ismeretterjesztő előadások tartására korlátozódott. A közösségi lét egyetlen színterének számító kultúrscsoportok munkájába a fiatalok is bekapcsolódtak, s a vegyes lakosságú településeken az is előfordult, hogy a különböző nemzetiségűek közös csoportot hoztak létre. Ezzel együtt is túlzásnak tekinthető a dokumentum azon megállapítása, miszerint: „a vegyes összetételű csoportok alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a nemzetiségi dolgozókat kimozdítsuk társadalmi-politikai passzivitásukból.”³¹

1956 tavaszán a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége kísérletet tett a nemzetiségi szövetségek fölötti központi ellenőrzés további megerősítésére. Az elképzelés szerint a szövetségeket – Nemzetiségi Szövetségek Központja néven – egy politikai és gazdasági irányítás alá vonták volna össze. A Központban mint osztályok tevékenykedtek volna az egyes szövetségek. Ezzel párhuzamosan megszüntették volna a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályát. Az indoklás szerint e terv megvalósításával biztosítani lehet, „hogy a nemzetiségi munka párt- és állami irányítása megjavuljon, a szövetségek szakmai és politikai tekintélye megnövekedjen, hogy a szövetségek gazdaságosabban, ésszerűbben, tartalmasabb munkát végezzenek.”³² A javaslatot az MDP Politikai Bizottságának 1956. május 21-i határozata nem hagyta jóvá.

Az 1958. október 7-i politikai bizottsági határozat a szövetségek fő feladataként annak elérését jelölte meg, „hogy a nemzetiségi dolgozóink egyre öntudatosabban vegyenek részt a szocialista építésben, fejlődjön körükben is a szocialista hazaszeretet.” Előírta ugyanakkor a határozat, hogy a nemzetiségi szövetségek tevékenységük értékelésére négy évente tartsanak munkaértekezleteket.

Az első munkaértekezletekre 1960 tavaszán került sor. Ezek a továbbiakban négy majd öt évenként megismétlődtek, és rendszeressé váltak. „Az első országos munkaértekezleten minden szövetségben létrehozott – 1964-ben újjáválasztott – 35-40 fős ún. társadalmi bizottságból 1969-ben országos választmány lett.”³³

Még a korábbiakhoz képest is visszalépést jelentett a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1968. szeptember 17-i határozata, amely a minisztérium által ismételten megfogalmazott problémákat szintén figyelmen kívül hagyta. Nem foglalkozott a szövetségek jogi helyzetének tisztázatlanságával, de azzal sem, hogy a nemzetiségpolitikának nincs felelős központi szerve. Gyakorlatilag új elvi álláspont nem fogalmazódott meg.

A nemzetiségi szövetségek 1969. áprilisi kongresszusai után új alapszabály-tervezetet fogadtak el, amelyeken azután 1973-ban, majd 1978-ban további változtatásokat eszközöltek. A változtatások – a kongresszusi küldöttek közvetlen megválasztása, az Országos Választmány létrehozása, a szövetségek konzultatív jogkörének kiterjesztése – a szervezeti önállóság és az önszerveződés megerősítését szolgálták. Ezeket az engedményeket azonban csak viszonylagosnak tekinthetjük, ami talán elősegítette egy szabadabb nemzetiségi lét megélését, de a kívánttól messze elmaradt, s a rendszerváltásig a nemzetiségi szövetségek is a hatalom foglyai maradtak.

Mindenki előtt ismeretes, immár következményeivel együtt, hogy a nemzetiségi konfliktusok elvi és gyakorlati rendezése a Duna-medencében élő népek közös, mai napig megoldásra váró problémája. E régió népei és kormányai hosszú ideig minderről nem vettek tudomást, és időről-időre – kül- és belpolitikai meghatározottságokra hivatkozva – elmulasztották a valóságos megoldási alternatívák kidolgozását.

Közép-Kelet-Európában a második világháború után is fennmaradt a nemzeti-etnikai és az állami-területi határok aszinkronja, s ezzel a nemzetiségi problematika állandósult a régióban. Ebben a helyzetben nemzetközi jogi garanciáknak, regionális kisebbségi chartáknak és az érintett országok által kiadott törvényeknek, rendeleteknek kellett volna szavatolnia a térség nemzeti kisebbségeinek egyéni és közösségi jogait. Erre átfogó módon egyik síkon sem került sor. Elmaradt a kisebbségek jogainak nemzetközi szintű szabályozása. Az ENSZ alapokmánya csupán a nemzeti kisebbségek tagjai egyéni, állampolgári jogainak biztosítását hangsúlyozta, az egyes államokkal kötött békeszerződések pedig nem tartalmaztak előírásokat a területükön maradt nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozóan. A térség országai közötti viszony, illetve a nagyhatalmak antifasiszta koalíciójának felbomlása következtében kialakult világpolitikai helyzet miatt regionális kisebbségi charták megalkotására sem került sor.

A magyar kormány – elsősorban a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek miatt – 1945 nyarán kezdeményezte a nemzetiségi kérdés nemzetközi jogi rendezését, és a béke előkészítés folyamatában kidolgozott egy ún. Kisebbségi Kódexet. „A kódex az ENSZ alapokmányára való hivatkozással azt javasolta, hogy iktassa-

nak be a békeszerződésekbe a nemzeti kisebbségek védelmét célzó rendelkezéseket. A magyar béke delegáció javaslata a párizsi békekonferencián nem talált meghallgatásra, azt egyik győztes állam sem támogatta.”³⁴

1945 nyarán a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére törvénytervezet készült a magyarországi nemzeti kisebbségek – délszlávokat, szlovákokat, románokat említve, a hazai német nemzetiségűekről tudomást sem véve – jogainak biztosításáról. Talán nem kell hangsúlyoznunk, hogy egy mértéktartó, a kollektív és egyéni nemzetiségi jogokat szavatoló törvény megalkotása rendkívüli jelentőséggel bírt volna. A tervezet azonban csak tervezet maradt, s a nemzetiségi jogokat elismerő törvény megalkotására Magyarországon még csaknem fél évszázadot várni kellett.

JEGYZETEK:

1 Az 1941-es népszámláláskor 475 491-en német, 75 877-en szlovák, 14 142-en román, 5442-en szerb, 37 885-en horvát, 4816-an vend, illetve szlovén anyanyelvűnek vallották magukat. – In.: Az 1941-es népszámlálás. 3/a Anyanyelv, Nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983.

2 A hazai nemzetiségpolitika külpolitikai törekvéseknek és kényszereknek való alárendelését mi sem jelzi jobban, mint hogy ugyanezt a délszláv közösséget a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája határozatát követően a megromlott magyar-jugoszláv viszonyban szintén eszközül használva az 1950-es évek elején számtalan jogsérelem, és törvénytelenység érte. – Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából XVII. Kecskemét, 2001. 266-269.

3 Más volt a helyzet a magyarországi német kisebbség tekintetében. A háború előtti csaknem félmillió létszámú kisebbség a kitelepítésekkel, a háború alatti önkéntes áttelepülésekkel, 200-220 ezerrel csökkent. Számukra a jogfosztó intézkedéseket a 84/1950. számú minisztertanácsi rendelet hatálytalanította, kimondva: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítettek át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak..., magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.” A magyarországi német nemzetiségűek számára az állampolgári jogok ismételt biztosítása, a lakóhely megválasztására, és a munkavállalásra vonatkozó korlátozások feloldása a magyar társadalomba való újbóli integrálódás feltétele volt. A többi nemzetiséghez viszonyítva késéssel, 1955-ben alakulhatott meg országos szövetségük. Mindössze néhány iskolában, ott is csak néhány tanórában nyílt lehetőségük az 1951-52. évi tanévtől kezdődően az anyanyelvi oktatásra. Csak az 1953-ban elfogadott választójogi törvény rendezte aktív és passzív választójogukat.

4 Lásd a 3. számú jegyzetet.

5 E korszak nemzetiségpolitikáját és a nemzeti kisebbségek helyzetét az elmúlt évtizedben több dokumentum- és tanulmánykötet mutatta be, de a téma monografikus feldolgozása még nem történt meg, számos kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. Jelen tanulmány keretében, részben az imént említettek, részben terjedelmi korlátok miatt, csupán arra vállalkozunk, hogy a korszak folyamatai kapcsán fontosnak ítélt elemekre, nevezetesen: a jogi szabályozásra, a nemzetiségi oktatásra és a nemzetiségi szövetségek tevékenységére, munkájára röviden kitérjünk.

6 Nemzetközi Szerződések 1945-1982. A második világháború utáni korszak. Szerk. Halmosy Dénes. Budapest, 1985. 19-22.

7 „Nemzetközi jogi garanciára azért is szükség lett volna, mert a békekonferencia anélkül döntött a kisebbségekről, hogy egyetlen esetben is megkérdezte volna a nemzetiségi lakosságot: melyik állam keretein belül kíván élni. Ugyanezért egyik-másik állam képviselője már a békekonferencián kinyilvánította, hogy nem áll szándékában az ENSZ alapokmá-

nyában rögzített szabadságjogokat biztosítani a nemzeti kisebbségei számára.” – Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség. Budapest, 2000. 95.

8 Föglein, 2000. 96.

9 A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848-1993. Főszerkesztő: Balogh Sándor. Budapest, 2002. 20.

10 Jó példa erre a büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény és a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény, amely biztosította az anyanyelvhasználat jogát. Eszerint: „Az eljárás nyelve a magyar. A magyar nyelv nem tudása miatt senkit hátrány nem érhet. A magyarul nem tudó személy az eljárás egész folyamán mind szóban, mind írásban anyanyelvét használhatja.” Konkrét adataink nem állnak rendelkezésre, hogy egyáltalán hányan kívántak volna ezzel a lehetőséggel élni, és a hatóságok hány embertől tagadták meg ennek lehetőségét. Az azonban mindenképpen jelez valamit, hogy a korszak bírósági anyagait tanulmányozva, még csak elvéve sem bukkanunk nem magyar nyelven lefolytatott eljárásra.

11 Magyar Közlöny, 1961. 97. szám

12 Az MDP Központi vezetősége 1956. május 21-i állásfoglalása, az MSZMP 1958. október 7-i határozata a nemzetiségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról, valamint az MSZMP 1968. szeptember 17-i határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről.

A két utóbbi dokumentum részletes összehasonlítását Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár-korszakban című tanulmányában tette meg. – In: Föglein, Budapest, 2000. 79-84.

13 10030/1945. M.E. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. 164.szám

14 Az 1945-ös szabályozás az addig lényegében háromfokozatú (A, B, C típusú) oktatási rendszert két fokozatúvá tette, úgy, hogy a tisztán anyanyelvű nemzetiségi nyelvtanítás lehetőségét erősítette meg. Ekkor azonban már a magyarországi nemzetiségek számára a vegyes tannyelvű iskolák feleltek volna meg inkább. Hátránynak tekinthető az is, hogy a jogszabályok megjelenése idején az 1945-1946-os tanév már elkezdődött, így nem valószínű, hogy kellő előkészítés, és szervezés híján egyáltalán bevezetésre kerülhetett az új rendszer. A rendelet számos tisztázatlanságát jelzi az is, hogy a következő év elején ismét sor került a nemzetiségi oktatás szabályozására.

15 2100/1948. VKM.számú rendelet, Magyar Közlöny, 1948. 61. szám.

16 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztály iratai (1950) 1957-1973. (a továbbiakban: XIX-I-4-g) 35.tétel

17 A délszláv iskoláknak 3, szlovákoknak 2, románoknak 1 olvasókönyvük volt, s tantervvel is csak a román és délszláv nemzetiség rendelkezett. – MOL XIX-I-4-g. 35. tétel

18 „Rendkívül nagy nehézségek vannak oktatásuk területén (nem együtt tanulnak az érettségizett hallgatókkal, külön az általános iskolai anyagot veszik át). Az első félévégi kollókviumokat kiértékelő konferencia megállapította azt, hogy a hallgatók szorgalomról tettek tanúságot, de csak az általános iskola V. osztályának anyagát tudták átvenni. Különösen megállapítható a hallgatóknál a kifejezőkészség hiánya. A pécsi pedagógiai főiskolán a hallgatók 60%-ának előképzettsége magasabb volt, mint a szlovák, és román hallgatóké, tehát itt külön előkészítő tanfolyam nem volt. Tekintve azonban, hogy a

hallgatók előképzettsége között különbségek vannak, tehát előrehaladásukban is megállapíthatók ezek a különbségek. A délszláv tanszéken az általános iskolával nem rendelkező hallgatóknak természetesen hiányzik az előkészítő, viszont a kis létszám miatt azt megvalósítani nem lehetett.” – MOL XIX-I-4-g. 35. tétel.

19 Kovács Péternek a Közoktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztálya osztályvezetőjének jelentse a nemzetiségi oktatás helyzetéről. – MOL XIX-I-4-g. 35. tétel

20 MOL XIX-I-4-g. 35. tétel

21 MOL XIX-I-4-g. 6. tétel

22 MOL XIX-I-4-g. 6. tétel

23 MOL XIX-I-4-g. 6. tétel

24 A szerb partizánok segítségével több Bács-Bodrog vármegyei községben – Gara, Csávoly, Hercegszántó, Tompa – délszláv közigazgatást szerveztek. Az orosz katonai parancsnok utasítására a Tompa községbe kiküldött Harmat Albertet, a szerb partizánok őrizetbe vették, és másik 13 emberrel együtt elhurcolták. – MOL Miniszterelnökség 1944-1949 (1950). Általános iratok 1944-1949. (Továbbiakban: XIX-A-I-j.) 44/1945.

25 Lásztity S. Lyubomír: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945-1948.) In.: Iz nase proslosti (Múltunkból). Tanulmányok az évforduló jegyében 1-2. köt. Budapest, 1979. 195.

26 Bács-Bodrog vármegyében Bácsalmáson, Csávolyon, Katymáron, Csikérián, Bácsbokodon, Felsőszentivánon, Garán, Hercegszántón, és Vaskúton működött a Frontnak helyi szervezete. – Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: BKMÖL) Bács-Bodrog megye alispánjának iratai 1944-1950. (a továbbiakban: XXI. 4.) 65/1948.

27 A Front vezetése 1945 májusában külön kormánybiztságot, vagy államtitkárságot követelt ügyeik intézésére. „Szükségtelennek tartjuk – írták – részletesebben megindokolni ennek a szervnek nélkülözhetetlenségét és fontosságát. Hatalmas és győztes szláv államok veszik körül Magyarországot: Oroszország, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia. Természetes, hogy a Magyarország és a szomszédos szláv államok közötti jó viszony attól is függ, megadja-e a magyar kormány az itt élő több százezres szlávoknak (sic!) mindazt, amit egy demokratikus állam csak megadhat.” – MOL XIX-I-1-j. 1703/1945.

28 Az MDP Központi Vezetőségének határozata a Magyarországi német Dolgozók Kulturális Szövetségének létrehozására. – MOL Magyar Dolgozók Pártja Tudományos és Kulturális Osztály iratai 1953-1956. (a továbbiakban: M-KS 276.f. 91.cs.) 83.ö.e.

29 A délszlávok lapja Naše Novine (1957-től Narodne Novine, a szlovákok lapja Naša Sloboda (1957-től ¼dove Noviny), a románok lapja Libertatea Noastră (1957-től Foia Noastră) címmel jelent meg. A német szövetség hetilapja 1954-től Freies Leben, 1957-től pedig Neue Zeitung néven jelent meg.

30 MOL M-KS 276.f. 91.cs. 84.ö.e.

31 MOL M-KS 276.f. 91.cs.84.ö.e.

32 MOL M-KS 276.f. 91.cs.84.ö.e.

33 Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998. 154.

34 A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi.... Budapest, 2002. 20.